

Мовно-естетичні знаки *душа* — *печаль* — *слово* у поетичному світі Ліни Костенко¹

Кожний поет являє своїм сучасникам і прийдешньому особливий світ роздумів, почуттів, оцінок, матеріалізований у мові. Поезія виражає творчу індивідуальність у її внутрішніх перетвореннях, духовних пошуках. Неповторний світ лірики Ліни Костенко видається індивідуально-глобальним усесвітом, що органічно поєднує найінтимнішу таїну земного буття з просторово-часовими вимірами космічного.

За О. Потебнею, «світ мистецтва складається з <...> малих і простих знаків великого світу» [5: 125]. Правомірність цієї думки якнайкраще засвідчує поезія Ліни Костенко. Мовотворчість великої поетеси — неоціненне надбання естетично вартісних смислів і цінностей.

Про художньо-словесне мистецтво мовних особистостей та його форманти як своєрідні складники культури народу в її тягlostі вагомо говорить Світлана Єрмоленко: «Непересічні мовні особистості володіють талантом інтуїтивно відчувати колективний досвід у сприйманні естетичної природи слова й трансформувати його в такі мовні форми, які і за природою творення, і за характером сприймання (саме в єдності цих двох процесів!) постають як мовно-естетичні знаки національної культури» [2: 358–359]. Такими своєрідними мовно-естетичними знаками в українській культурі є стрижневі образи-символи мовотворчості Ліни Костенко.

З-поміж авторських знакових образів привертають увагу такі, як *душа*, *печаль*, *слово*, що мають не лише самотійну поетичну семантику, але й набувають додаткових естетичних смислів шляхом перетинання та взаємодії.

Розгляд названих образів-символів доцільно розпочати з номінування сутності людини — *душа*. Естетичне наповнення цього образу здійснюється передусім за рахунок художніх означень. «Словник епітетів української мови» [1] фіксує чимало епітетних сполук із цим словом, у тому числі наводить низку ілюстрацій із поезії Ліни Костенко. Це, зокрема, означення характеру людини: «*Їй сняться хмари і липневі грози, / Чиясь душа, прозора при свічі*» [4: 41; далі цитуємо за цим виданням] та вживання оригінальних епітетів: «*Душа, зруйнована, як Троя, / Своїх убивць переживе*» (с. 542); «*Уже всі звикли: геніїв немає. / Послулим душам велено хропти*» (с. 207).

Епітетна характеристика внутрішнього світу ліричної героїні, експлікованого в образі *душа*, досить багата й різноманітна. З відповідних

¹ У співавторстві з Л. Савченко.

означальних сполук постає її нелегка, часом трагічна доля: *розгублена душа* (с. 273), *понівечена душа* (с. 300), *душа моя, одиначка* (с. 218), *душа моя, знайдибіда* (с. 194), *душа, забинтована білим сміхом* (с. 193).

Поодинокі фрагменти поезії містять випадки підкреслено позитивного означування душі: *відкрита моя душа* (с. 155), *непродана душа* (с. 376), *жагуча душа* (с. 403).

Авторське означення душі у сполучі *душа поза межею витривалості* (с. 226) відтворює найвищу напругу, в якій постійно перебуває лірична героїня. Близькими до названого є образи в генітивних бінарних сполуках *біцепси душі* (с. 150), *січкаря душ* (с. 167), *мігрень душі* (с. 234) — із соціальною характеристикою епохи, в якій живе поетеса. В інших генітивних метафорах зі словом *душа* відбито просторово-часовий вимір історії: *душа полів* (с. 339), *кордон душі* (с. 261), *душа тисячоліть* (с. 347).

Душа як вираження сутності та безсмертя людини в поетичному світі Ліни Костенко перебуває в безперервному русі й дії. Показовими з цього погляду є такі контексти: *душа складала свій тяжкий екзаме́н* (с. 14), *зігрілася душа, розмерзлась, ожила* (с. 407), *душа посварилася з Богом* (с. 237), *гине моя душа, задивлена в чужу* (с. 287), *душею стерп* (с. 380), *болить душа словами* (с. 380), *душа до краю добрела* (с. 283), *душа пройшла всі стадії печалі* (с. 266). Тобто семантична багатоплановість і смислова ємність образу *душа* забезпечують йому роль стрижневого компонента авторських афористичних висловів.

Не втрачаючи своїх внутрішніх і функціональних зв'язків у межах образної системи ідіостилю, авторські афоризми тяжіють до автономного вживання. Це стає можливим завдяки їх наповненості соціально важливим змістом, морально-етичній спрямованості, довершеності й естетичності форми. З-поміж висловів із компонентом *душа* вирізняємо ті, що розкривають теми безсмертя народу та його духовних витоків: *«Цінує розум вигуки прогресу, / Душа скарби прадавні стереже»* (с. 21); *«Душа належить людству і епохам»* (с. 27); *«Душа шукає слів, як молитов»* (с. 254); *«Душа — єдина на землі держава / де є свобода чиста як озон»* (с. 261).

В афористиці простежуємо й наскрізну тему супротиву життєвим випробуванням: *«Життя — це оббирання реп'яхів, / що пазурами уп'ялися в душу»* (с. 178); *«Як незмовне віршами не скажеш, / чи не німою зробиться душа?»* (с. 31). Лірична героїня за будь-яких умов не втрачає віри в можливість душевної рівноваги: *«У закутку душі хай буде трохи сад»* (с. 68); *«Сахається розгублена душа, / почувши раптом тихі кроки щастя»* (с. 273). Однак поетова душа не може існувати без тривоги, оскільки *«блаженний сон душі мистецтву не сприяє»* (с. 88).

Звертаємо увагу й на авторські лексичні новотвори. Серед них особливою експресією вирізняється okazіональний прислівник *щодуші*, ужитий в одному синонімічному ряду з часовими позначеннями: «*І так щодня, щовечора, щоранку, / так щодуші! — Мигтить у всі кінці*» (с. 115).

Важливий атрибут душевного стану поетеси — *печаль* як всеохопне відчуття небайдужості, тривоги. Через градацію виміру цього відчуття Ліна Костенко передає його крайню межу, що стає підставою для переходу в іншу якість — розпач змінюється надією: «*Душа пройшла всі стадії печалі / Тепер уже сміятися пора*» (с. 266).

«Словник епітетів української мови» подає два приклади художніх означень з аналізованим словом. Це *чиста печаль* (с. 283) в оточенні поетичних образів (*дивна отрута, спрагла жага*), що передають силу кохання. Крім того, вказано на оригінальний епітет *прискіпливий* у такому контексті: «*... залишилась по мені / лиш тінь від мене на стіні. / І ця печаль, прискіплива, як слідчий*» (с. 212). Серед помічених оригінальних означень у відповідних епітетних сполуках наведемо й такі: *пронизлива печаль* (с. 406), *сонячна печаль* (с. 410), *гірка печаль світань* (с. 293). Вони характерні для поезики Ліни Костенко, оскільки відтворюють складну гаму почуттів авторки та ліричної героїні.

Сема 'печаль' наявна і в активно вживаному синонімі *туга* з посиленою конотацією означуваного. Семантику та експресивність стрижневої номінації в такому разі визначає контекст, наприклад: *у тузі вічної розлуки* (с. 99), *смертельна туга* плакала органно (с. 225), *душі людської туго і тайго* (с. 82), *зжилася з тугою чайною* (с. 162).

Семантичне поле *печаль* таким чином розширюється, перетинаючись із мікрополями *туга*, *журба*, *сум*, які, у свою чергу, утворюють об'єднане макрополе.

Як і в образі *душа*, семантичне перетворення поетичного знака *печаль* засвідчують оригінальні генітивні сполуки: *дотик печалі* (с. 235), *гілочка печалі* (с. 244), *пожжежі печалі* (с. 314), *печаль годин* (с. 255), *барельєфи печалі* (с. 107), *дитя печалі* (с. 370). Матеріалізація абстрактного образу за допомогою конкретного складника уможливорює слухове, зорове та дотикове «вимірювання» *печалі*, робить відповідне відчуття всеосяжно сприйманим.

Глибокий смисл та емоційність мають афоризми з компонентом *печаль*: «*Печаль моя — ріка без переправи, / На тому боці спогади живуть*» (с. 412); «*Різьбить печаль свої дереворити*» (с. 344); «*Так думки печаль прополоскала, / що, як сад, під зливою живу*» (с. 329); «*Тихо строчать дощі... І навіщо мені ця печаль? / Що я хочу спитати у цієї сумної кравчині?*» (с. 320). Матеріалізація цього образу в названих сполуках конкретизує абстрактне поняття як тактильно відчутне. Це

відчуття підтримують дієслівні форми *різьбити* та *прополоскати*. Останній контекст контамінує значення 'дощ', 'осінь', 'печаль', а дієслівна форма *строчити* та назва істоти *кравчиня* об'єднує їх, асоціативно утворюючи елегійний, спокійний образ осені.

Сема 'печаль' в авторських контекстах перемишується із семами 'слово' і 'душа', формуючи складний триєдиний образ: «*І слів нема. І туга через край*» (с. 286); «*А прийде ніч — болить душа словами*» (с. 380); «*Не говори печальними очима / те, що бояться вимовить слова*» (с. 276). Отже, образи душа й печаль актуалізуються в слові як семантичному центрі ідіостилю поетеси.

«Словник епітетів» подає цілу низку поетичних означень до образу *слово*, узятих із мови творів Ліни Костенко: *страшне слово* (с. 138); *шалене слово* (с. 187); *слова легкі й порожні* (с. 277); *зацьковані слова* (с. 172); *забрехує слово* (с. 163). Як оригінальні наведено епітети в сполучі *густі смарагдові слова* (с. 161), хоча, як видається, своєрідними є й означення *зацькований, забрехує*.

Авторські поетичні означення в контекстах із *правдою розлучені слова* (с. 173); *мої слова, у чоботи не взуті* (с. 187); *серцем вистражане слово* (с. 155); *мої слова од болю недоріки* (с. 298) створюють незвичайні художні образи, де епітет перебирає на себе основне значення, надаючи аналізованому слову додаткового забарвлення.

Контекст «*Душа моя обпалена, / і як ти ще жива? / Шукаєш, мов копалини, — / слова, слова, слова!*» (с. 194) не просто поєднує виділені образи, а зближує їх семантично, підкреслює їх невіддільність.

Ліна Костенко відмежовує легкодухі, нещирі слова від справжніх, наповнених думкою й почуттям, тих, із яких постає поезія. Вони становлять семантично протилежні поля — з опозицією означень слова. З одного боку — *байдужі слова* (с. 99), *гучні слова* (с. 69), *із правдою розлучені слова* (с. 173), *каламутне слово* (с. 534), *кулеметна черга слів* (с. 129); з другого — *необхідні слова* (с. 59), *потрібне слово* (с. 243), *посіяне слово* (с. 59), *єдине слово, що має безсмертний сенс* (с. 261), *безсмертні слова* (с. 165), *невимовні слова* (с. 390). Опозиція позитивної оцінки наявна в означеннях поетового слова: «*ти знаєш слово-брилу / і слово-філігрань*» (с. 194), — де перший епітет відбиває вагомість (пор: *слово непосильне для пера* — с. 266), а другий — витонченість витвору митця.

До семантичного поля «слово» належать і синонімічні складники — лексеми *вірш, мова, поезія*. Вони активно живуть у поетичній мові Ліни Костенко: «*Адресовані людям вірші — найцирішій у світі лист*» (с. 135); «*і безтурботна молодь без акценту / вже розмовляє мовою заброд*» (с. 368); «*Поезія згубила камертон. / Перецвілась, буз-*

кова і казкова. / *І дивиться, як скручений пітон, / скрипковий ключ в лякливі очі слова*» (с. 173).

Життя слова асоціюється з існуванням усього живого. Цим зумовлені яскраві поетичні метафори, що передають різні життєві етапи — від народження до загибелі чи безсмертя: «Слова росли із ґрунту, мов жита» (с. 161); «Слова як сонце сходили в мені» (с. 14); «А слово ж без коріння, покотиться, втече» (с. 23); «Посіяне слово не сходить в полях» (с. 59); «Це лиш слова. Зате вони **безсмертні**. / Взамутять лють. **Їх куля не бере**» (с. 165). Такі мікрообрази органічно вплітаються в канву авторського світосприйняття, продукуючи численні афоризми про слово й поезію.

Поетична творчість для Ліни Костенко — це самозреченість, саможертвність, праця на межі душевної напруги. Це відбито в таких поетичних узагальнених образах: «Поети — це біографи народу / а в нього біографія тяжка» (с. 268); «Ще слів нема. Поезія вже є» (с. 28); «Ви поезія, вірші? / Чи тільки слова? / У майбутнього слух абсолютний» (с. 8); «Поет природний, як природа. / Од фальші в нього слово заболить» (с. 69); «А вірші ридають... Отак і життя промине» (с. 238). Афористичні вислови про слово як атрибут поезії посилюють сприйняття мікрообразів, символів, уводячи читача в неповторний світ високої авторської естетики вислову.

Аналізовані образи-символи постають із лірики Ліни Костенко естетично вартісними виразниками авторського світосприймання. Душа з абстрактного позначення внутрішнього світу, почуттєвої сфери людини творчою уявою поетеси трансформована в істоту, якій притаманні всі земні радощі і печалі. Постійна її супутниця в авторській мові — *печаль*, так само олюднена, здатна сама пробуджувати в читачеві співпереживання. Саму себе й усі свої тривоги та сподівання поетеса передає в слові. Явлене душею, здатною до найтонших виявів чуття, воно зворушує кожного, хто входить у його художній простір. Мовотворчість поета-лірика відкриває новий образний світ, зітканий з естетично значущих смислів [див. 3]. У цьому світі однаково важливими є і мікро-, і макрообрази як різної складності мовно-естетичні знаки культури.

Особливе місце в художній мові Ліни Костенко посідають засоби міфології та фольклору. Народнопоетичні та міфологічні елементи, трансформуючись, сприймаються як канонічні естетичні знаки і водночас як авторські. Ці знаки входять у пласт використаних поетесою образів світової культури. Сплав національного і традиційного, звичного і неповторного, особистісного і загальнолюдського вибудовує дивовижний мовосвіт, ім'я якому — Ліна Костенко.

Література

1. Бирик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; за ред. Л. О. Пустовіт. — К. : Довіра, 1998. — 431 с.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / Світлана Єрмоленко. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
3. Калашник В. С. Мовна особистість митця в індивідуально-авторській поетичній картині світу (спостереження над лірикою А. Мойсієнка) / Володимир Калашник (див. у цьому збірнику).
4. Костенко Л. В. Вибране / Ліна Костенко. — К. : Дніпро, 1989. — 559 с.
5. Потебня О. О. Естетика і поетика слова : зб. / О. О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.

2010